

**ӘЛЕМДЕГІ ТӨМЕН
ДАМЫҒАН ЕЛДЕР
ТОБЫ: АРТТА ҚАЛУ
СЕБЕПТЕРІ МЕН
МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ
ЖОЛДАРЫ**

Кіріспе

Қазіргі таңда әлемдегі кедей елдердің көбеюі әлемдік экономиканың дамуының маңызды мәселелеріне жатады. Бұл елдердің экономикалық көрсеткіштерінің мардымсыз көлемі, денсаулық сақтау, білім алу және тағы басқа әлеуметтік-экономикалық мәселелері, олардың өз күшімен жоқшылықтан шыға алмауы, кедейшілікті жаһандық жалпыадамзаттық мәселеге айналдырды. Қазіргі әлемдік экономикадағы елдердің өзара тығыз тәуелділігі салдарынан осы елдердегі кедейшілік жаһандық қаіуптер мен тәуекелдердің көзі болып келеді. Кедейшілік әлемдегі азаматтық соғыстардың, халықаралық лаңкестіктің, трансұлттық қылмыстылықтың, халықтың заңсыз миграцияның, жұқпалы және эпидемиялық аурулардың пайда болу мен таратылуына мүмкіндіктерді көбейтеді. Ал экономикалық тұрғыдан өте кедей елдердің болуы әлемдік экономиканың дамуына, оның ресурстарын тиімді пайдалануына кері әсерін тигізеді.

Кедей елдер категориясының бар болуы көптеген факторлармен түсіндіріледі. Оның ішінде, қолайсыз географиялық орналасуы, елдегі азаматтық соғыс, табиғи апаттарға үнемі шалдығуы, олардың көпшілігіндегі тарихи колониалды аграрлы экономиканың қалыптасуы, халықтың өте тез өсу қарқыны және т.б. себептері бар.

Бірқатар халықаралық ұйымдар кедей елдер мәселесін шешу мақсатында оларға әртүрлі бағдармалар арқылы көмек жасайды. Бірақ бұл мәселені шешудің тиімді жолдары мен әдістері табылып, әлемде кедей елдердің саны едәуір азайды деп айтуға болмайды. Жаһандану дәуірінде адамзаттың әлеуметтік-экономикалық поляризациясы күшейеді. ХХІ ғасырдың басында жоғары дамыған елдер үлесіне халықтың 12% мен әлемдік ЖІӨ-нің шамамен 60% сәйкес келетін болса, өте төмен дамыған елдердің әлем халқында үлесі – 12%, ал әлемдік ЖІӨ-де үлесі – 1% [1].

Әлемнің кедей немесе «ең төмен дамыған елдерінің» негізгі белгілері

Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) кедей елдер категориясы бар екендігін алғашқы рет 1971 жылы мойындады [2]. Бұл елдерді БҰҰ «ең төмен дамыған елдер» деп жіктеді.

БҰҰ ең кедей елдер категориясын алғашқы рет анықтаған кезде олардың санына әлемнің 25 елі кірген. Қазіргі таңда бұл елдер саны көбейіп 48 елге дейін жетті. Олардың басым көбісі Африкада орналасқан – 34 ел, Азияда – 13 ел және бір ел Латын Америкасында. Өткен қырық жыл уақытта тек әлемнің 3 елі бұл категориядан шыққан (Ботсвана, Мальдив аралдары мен Кабо-Верде).

Бұл топқа жататын елдер халықаралық қауымдастықта ең кедей мен әлсіз елдер қатарын көрсетеді, оларды БҰҰ дамушы елдер қатарынан бөледі және тұрғын халықтың кедейшілігімен және жағымсыз географиялық жағдайлары нашарлығы, институционалдық, экономикалық және адам ресурстарының құрылымдық әлсіздігімен ерекшелейді [3].

Қазіргі уақытта БҰҰ ең төмен дамыған елдерді үш индикатор (критерий) негізінде сәйкестендіреді: жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыстың көлемі; адами капитал; сыртқы есеңгіруге экономикалық әлсіздік. Олардың көрсеткіштеріне жататындар:

1) табыс критерийі (Income criterion): жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табысқа (ЖҰТ, ағылш. GNI) негізделеді. Оның көлемі ретінде Бүкіләлемдік банктің Атлас әдісімен есептелген 2011-2013 жж. аралығындағы үш жыл бойынша орташа көрсеткіші алынады. Үш жылдық шолуда 2015 ж. қолданатын көрсеткіш: ЖҰТ 1035 АҚШ долл. аз болса ел ең төмен дамыған елдер қатарына кіреді, ал 1242 долл. артық болса бұл тізімнен шығады;

2) адами капиталдың индексі (Human Assets Index – HAI). Бұл индекс келесі көрсеткіштерге негізделеді: а) тамақтану: тамаққа жарымаған азапқа шегуші халықтың пайызы; ә) денсаулық: жасы 5-те немесе одан төмен балалардың өлім көрсеткіші; б) білім: орта мектептің оқушыларының жалпы коэффициенті; в) ересек тұрғын халықтың сауаттылығының деңгейі;

3) экономикалық әлсіздік индексі (Economic Vulnerability Index – EVI). Ол келесі көрсеткіштерге негізделеді: а) халықтың саны; ә) қашықтық; б) тауарлар экспортының шоғырлануы; в) ауыл шаруашылығының, орман өсірушіліктің және балық аулаудың үлесі; г) төмен жағалық аймақта орналасқан халықтың үлесі; д) тауарлар мен қызметтердің экспортының тұрақсыздығы; е) стихиялық апаттардың құрбандары; ж) ауыл шаруашылық өндірістің тұрақсыздығы [4].

Мұның бәрі БҰҰ-мен тіркелген критерийлер. Кедей елдер тізіміне кіру үшін ел жоғарыдағы 3 критерийге сәйкес болуы тиіс. Әр үш жыл сайын бұл елдер тізімі Экономикалық және

Әлеуметтік Кеңеспен (UN ECOSOC) қайта қарастырылып отырады.

Ең төмен дамыған елдерде кедейшілік мәселесін шешудің жолдарын білу үшін осы елдердегі кедейшіліктің негізгі себептері мен сипаттарын және олардың бір-біріне тәуелділігін анықтау қажет.

Төмен дамыған елдердің кедейшілігінің негізгі себебі – халық санының өсу қарқынының экономикалық өсу қарқынын басып озуы. Мысалы, Африкада әлемдегі халық өсімінің ең жоғары қарқыны байқалуда. Халық санының орташа жылдық өсім қарқыны 3% болғанда мұнда азық-түлік өндірісі жылына бар болғаны 2%-ға өседі. Бұл елдерге теріс экономикалық өсу қарқыны да тән болады. Олардың шаруашылық құрылымында аграрлық сектор (80-90%) басым, бірақ ол ішкі сұранысты қанағаттандыра алмайды. Ауыл шаруашылықтың төмен өнімділігінің халық санына қатынасы ашаршылыққа және азық-түліктің тапшылығына алып келеді. Экономиканың негізгі секторының төмен тиімділігі өндірістің дамуына, маманданған жұмыс күшіне, технологиялардың жақсартуына, ішкі көздерге қажетті инвестицияларға сүйенуге мүмкіндік бермейді.

Өте кедей елдерге нарықтық механизмнің осал дамуы да тән. Бұл ауыл шаруашылығының ескішілдікке негізделу жағдайына байланысты (халықтың төмен сатып алу деңгейі, өндірістің дамымауы). Соған қарамастан ұлттық капиталдың басым бөлігі коммерциялық салада шоғырланған. Бірақ ол ұлттық өндіріске тәуекелдің үлкен деңгейіне байланысты инвестиция салғаннан бұрын импорттық тауарлармен сауда жасауды жөн көреді [5].

Ең төмен дамыған елдер тобының экономикасына өндірістік және қосалқы инфрақұрылымның, банк ісінің, байланыс жүйесінің, электроэнергетиканың, транспорттық желілердің дамымағандығы шетел инвестицияларын тартуға мүмкіндік бермейді және өте аз ішкі жинақтар негізінде экономика дамуын тежеп тұрады.

Сыртқы сауданың құрылымы да экономиканың дамуына жағымды әсер етпейді. Осы топтағы барлық елдер бір мезгілде сыртқы нарықта бағалары қалқымалы ауыл шаруашылық өнімдерінің экспорттаушылар және өнеркәсіп өнімдерінің ірі импорттаушылары болып табылады.

Ең төмен дамыған елдердегі демографиялық жағдай, осы топтағы елдердің экономикасының дамуына кері әсерін тигізеді. Тұрғын халықтың жоғарғы өсу қарқыны, табыстың төмен деңгейіне және сатып алу қабілеттілігін азаюына әсер етеді. ЖҰӨ-нің тұрғын халық санына қатынасы

(жан басына шаққандағы ЖҰӨ) өсу қарқыны жыл сайын 0,9%-ға кемуде. Бұған себеп болатын әлемдегі орташа туу деңгейі кедей елдерде екі есеге дейін жетеді.

Осы елдердегі кедейшіліктің тағы бір маңызды факторы – саяси тұрақсыздық. Мысалға 1990 мен 1998 жылдар аралығында табыстары азайған 22 елдің 11-інде қаруланған жанжалдар мен ішкісаяси сипаттағы мәселелер көбейді.

Бұл елдердің әлеуметтік көрсеткіштері әлі күнге дейін қауіп тудыруда. Кедей елдердегі орташа өмір сүру ұзақтығы 51 жас, ал ЭЫДҰ-ға мүше елдерде бұл көрсеткіш 78 жасты құрайды. Төмен дамыған елдерде 100 баланың 51-і 5 жасқа толмай қайтыс болады. Сауаттылық деңгейі, мектепке баруы мен сабаққа қатысуы тым аз, ал білімдері бойынша ерлер мен әйелдер арасында үлкен тепе-теңсіздік байқалады. Төмен дамыған елдерде емделуге кеткен шығын 90 ж. жан басына шаққанда жылына 11 долларды құраған, ал қазір бұл көрсеткіш әлі өзгерген емес, тіпті Африкада бұл көрсеткіш 11 доллардан да кеміген.

Осы елдердің көрсеткіштерін зерттей келе, олардың сонымен қатар табиғи апаттар: шөлге айналу, құрғақшылық, су тасқыны, жер сілкінісі мен қатты дауылдар аймақтарында орналасқанын ұмытпау керек.

Ең төмен дамыған елдерге көмек көрсету мәселесі

Ең төмен дамыған елдердегі мәселелерді шешуді БҰҰ, Бүкіләлемдік Банк (ББ), Халықаралық валюталық қор (ХВҚ), Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) және сол сияқты ірі халықаралық ұйымдар мен қайырылымдық қорлар қолға алуда. Дамыған елдер қатарынан кедей елдер қатарына экономикалық көмектер көрсетілуде.

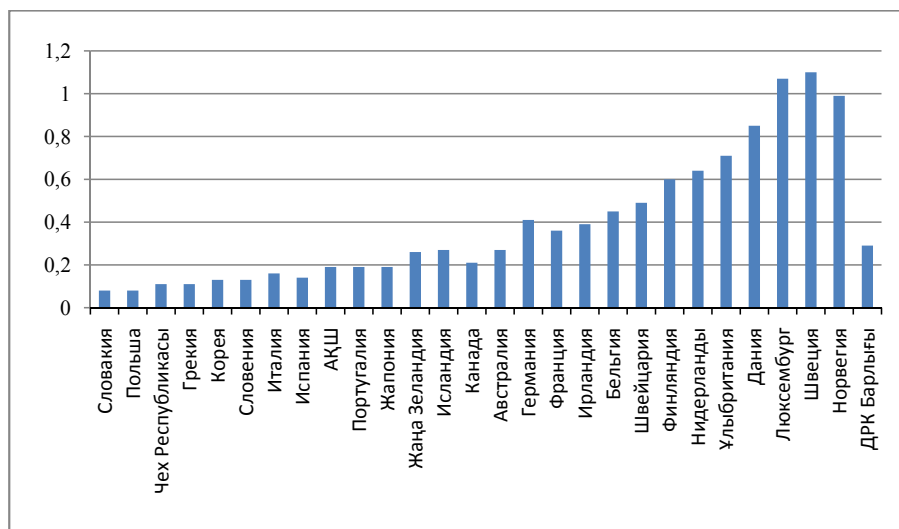
Экономикалық көмек дегеніміз – дамушы елдерге экономикалық дамуына жәрдемдесу немесе ашаршылық жағдайындағы аймақтарға азық-түліктік көмек көрсету мақсатымен ақшалай немесе табиғи түрде бөлінетін қаражат. Дамушы елдерге экономикалық көмек көрсету екінші дүниежүзілік соғыстан кейін отарлық жүйе құлағаннан кейін және екі әлеуметтік-экономикалық жүйелердің үшінші әлем елдерінің даму жолдарына әсер ету мақсатында пайда бола бастаған.

Экономикалық көмек көрсетудің негізгі құралдарының бірі – даму мақсатына арналған ресми көмек (ДРК, ағылш. Official Development Assistance). Оған қаржылық көмекпен қатар көмекті натуралды түрде көрсету (тауарлар мен қызмет көрсету, соның ішінде дамуға техникалық жәрдем) кіреді.

ЭЫДҰ-ның анықтамасына сәйкес, ДРК ЭЫДҰ Комитетінің тізіміне кіретін аймақтар мен елдерге дамыған елдер қатарынан берілетін гранттар мен несиелерді біріктіреді. Гранттар мен несиелер экономикалық дамуды ынталандыру үшін бағытталуы және концессиондық негізде (егер несие грант бірліктерін біріктірсе) берілуі тиіс. Қаржылық көмектерден басқа ДРК техникалық көмекті де қосады. Әскери мақсаттарда берілген несиелер мен гранттар және жеке тұлғаларға берілген трансферттік төлемдер (зейнетақы, өтемақы мен сақтандыру төлемдері) ДРК ретінде саналмайды.

Төмендегі 1-ші суретте 2014 жылғы ЭДЫҰ Комитетіне мүше елдердің жалпы ұлттық табыстан (ЖҰТ) пайыздық көлемде берілген қаржылық көмектері көрсетілген. Жалпы ДРК БҰҰ-ның көрсеткіші бойынша ЖҰТ 0,7% алу керек, 2013 жылға ол тек 0,3% көрсетіліп тұр. Алайда өткен жылмен салыстырғанда даму мақсатындағы көмек мөлшері 6,1% өсті, донор-елдер 135 миллиард АҚШ долларын бөлген. 2013 жылғы және 2014 жылғы мәліметтерді салыстырсақ ЖҰТ-тың 0,7%-нан артық тек 5 ел орындап келеді. Олар: Норвегия, Швеция, Люксембург, Дания және Ұлыбритания елдері. Қалған ЭЫДҰ мүше елдер бұл талапты орындамауда, сонымен қатар көмек көлемін азайтуда. Көмек үлесінің Сахараның оңтүстігіндегі африкалық елдерге мөлшерінің азаю тенденциясы байқалауда.

Шетелден экономикалық көмек алудың жағымды жағынан бөлек, жағымсыз салдарлары бар. Біріншіден, шетелдік көмек, ішкі әлеуметтік бағдарламалар сияқты өзіндік өсу емес, жаңа тәуелділік түрлерін ашады. Сарапшылардың айтуы бойынша, 50 жылдық үздіксіз шетелдік көмегінен кейін кедей елдердің шетел көмегіне сұранысы артты. Егер бағдарламалар өзіндік өсуді қамтамасыз ететін болса, онда соңғы жылдары шетел көмегіне деген сұраныс азаюы керек еді. Екіншіден, бюрократия мен орталықтанған экономикалық бақылаудың болуы. Яғни, дамыған елдерден көмек тікелей тұрғын халықтар мен кәсіпорындарға емес, олардың үкіметіне беріледі. Мұның басты салдары өнімсіз мемлекеттік бюрократия мен орталықтанған экономикалық бақылауға алып келеді. Үшіншіден, сарапшылардың айтуынша шетел көмегі тиімсіз жұмсалады. Көптеген төмен дамыған елдерде сыбайлас жемқорлық қатты дамыған, кейбір бағалаулар бойынша шетел көмегінің 10-20% мемлекеттік шенеуніктердің қалтасына түсуде. Сондықтан да кедей елдерде экономикалық өсу баяу жүруде.

Сурет – ЭЫДҰ мүше елдердің ЖҰТ көлемінен ДРК-ға қосқан үлесі [6]

Сонымен қатар, америкалық экономист ғалымы Джеффри Сакстың айтуы бойынша кедей елдерге көмекті қазіргі таңда дамыған елдер қатарынан аз мөлшерде беруде. БҰҰ 2015 жылға арналған даму бағдарламасының алғашқы үш мақсатына, яғни балалар мен аналарды құтқару және ауруларға қарсы тұру үшін дамыған елдер қатарынан жылына 40 млрд. АҚШ долларын бөліп отырса жеткілікті. Ал «Үлкен сегіздік» елдердің біржылдық табысы 40 трлн. долл. құрады, яғни бұл көмекке қажетті сома осы елдердің табысының бір пайызының тек қана 1/10 ғана алады. Осыған қоса Дж. Сакс мынадай идея айтқан: «Мысалы Американың ЖІӨ-н 5%-ы соғысқа, ал 0,2% бейбітшілікке арналған. Яғни соғысқа арналған шығыны бейбітшілікке қарағанда 25 есе көп. Бұл кедей елдеріндегі мәселені түк шешпейді» [7].

Сонымен қатар, кедей елдерге дамыған елдер тарапынан қазіргі кезде көмек толық берілмесе де, оны жарты жолда қарапайым адамдарға жеткізбей, көмек алушы елдердің үкімет басшылары мен шенеуніктер өздеріне иеленеді. Сондықтан бұл елдерге берілетін экономикалық көмекті жеткізудің механизмін жетілдіру қажет. Мысалға, біздің ойымызша дамыған елдер өз мемлекеттеріндегі жергілікті құрылыс компанияларына кедей елдерге баспана, мектеп, аурухана, су құбырларын, канализация, электр станцияларын және басқа да қажетті ғимараттар салуға көмектесуге қаражатты тендер арқылы тікелей бөлсе берілетін көмек өз мақсатына жетер еді. Бұл құрылыс арқылы ең кедей елдер кейбір экономика-

лық мәселелерін де шеше алады. Мысалы, 30-70 қағидасын ұстансақ, яғни жұмысшылар тобының 30% тұрғын халықтан, ал қалған 70% компания қызметшілерінен болады. Бұл арқылы ең кедей елдерде біліммен алмасу, кадр даярлау және жұмыссыздық деңгейін азайту үдерісі қамтамасыз етіледі. Салынған мектеп, ауруханаларға БҰҰ мыңжылдық даму бағдарламасы бойынша қызметкерлер, мұғалімдер мен дәрігерлер келіп, бөлінетін дәрілік көмек арқылы ай сайын вакцина егу арқылы көп аурулардың алдын алуға, ал мектептер арқылы тұрғын халықтың сауаттылығын жоғарылатып, болашаққа жаңа кадрлар даярлауға мүмкіндік береді. Осы жоба ең кедей елдердің әлеуметтік және экономикалық мәселелерін азайтуға орасан көмек болады.

Қорытынды

Қазіргі заманда әлемнің кедей немесе ең төмен дамыған елдердің маңызды белгілеріне өндірістің төмен немесе мүлдем дамымағандығы, төмен немесе теріс экономикалық өсу қарқыны тән, ішкі сұранысты қанағаттандырмайтын шаруашылық құрылымында аграрлық сектор басымдылығы, жаңа технологияларды енгізуіне кедергі болатын білікті тіпті сауатты еңбек ресурстарының жоқтығы, жемқорлықтың басымдылығы, инвестициялық аштық, көмектің азаюы және т.б. жатады. Бұл елдерге дамыған елдер жағынан тікелей немесе халықаралық ұйымдар арқылы көмекті көбейтіп, оны жеткізу механизмін жетілдіру маңызды болып тұр.

Әдебиеттер

- 1 Всемирный банк. Доклад о мировом развитии 2009. Новый взгляд на экономическую географию. Обзор. Всемирный банк. Вашингтон, 2008. С. 5 <<http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2009.pdf>. >
- 2 About LDCs // <<http://unohrlls.org/about-ldcs/>>
- 3 Наименее развитые страны: доклад, подготовленный генеральным секретарем ЮНКТАД; материалы конференции ООН по торговле и развитию, Нью-Йорк и Женева, 2014 г. – С. 12.
- 4 Criteria for Identification and Graduation of LDCs // <<http://unohrlls.org/about-ldcs/criteria-for-ldcs/>>
- 5 Иванов Н., Гоффе Н., Монусова Г. Глобализация и бедность// Мировая экономика и международные отношения. – 2010, №9. – С. 29-42.
- 6 Official Development Assistance 2013. – 2013 //<<https://data.oecd.org/oda/net-oda.htm#indicator-chart>>
- 7 Economist Jeffrey Sachs warns of high price of ignoring poverty//<<http://www.euronews.com/2010/10/11/economist-jefrey-sachs-warns-of-high-price-of-ignoring-poverty/>>

References

- 1 Vsemirnyj bank. doklad o mirovom razvitii 2009. novyj vzglyad na ekonomicheskuyu geografiyu. Obzor. Vashington, 2008. s. 5 //<<http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2009.pdf>. >
- 2 About LDCs // <<http://unohrlls.org/about-ldcs/>>
- 3 Naimenee razvitye strany: doklad, podgotovlennyj generalnym sekretarem yunktad: materialy konferencii oon po trgovle i razvitiyu, nyu-jork i zheneva, 2014g. – S. 12.
- 4 Criteria for Identification and Graduation of LDCs //<<http://unohrlls.org/about-ldcs/criteria-for-ldcs/>>
- 5 Ivanov N., Goffe N., Monusova G. globalizaciya i bednost// mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2010, №9. – С. 29-42.
- 6 Official development assistance 2013. – 2013//<<https://data.oecd.org/oda/net-oda.htm#indicator-chart>>
- 7 Economist Jeffrey Sachs warns of high price of ignoring poverty//<<http://www.euronews.com/2010/10/11/economist-jefrey-sachs-warns-of-high-price-of-ignoring-poverty/>>